
STUDIA NAUK TEOLOGICZNYCH
TOM 11 (2016)

KS. JÓZEF GRZYWACZEWSKI

IDEA TRZECH TESTAMENTÓW KLEMENSA Z ALEKSANDRII

Klemens Aleksandryjski należy do autorów dość dobrze opracowanych w Polsce. Żył on w latach około 150–212, był Grekiem z pochodzenia, posiadał helleńskie wykształcenie, nauczał w szkole katechetycznej w Aleksandrii. Jego dzieła są przetłumaczone na język polski i powszechnie znane osobom zajmującym się naukami teologicznymi.

Publikacje na temat Klemensa zaczęły powstawać w Polsce szczególnie od czasu, jak Janina Niemirska-Pliszczyńska dokonała tłumaczenia jego głównego dzieła *Stromateis*¹. Tam znajduje się bibliografia prac polskich i zagranicznych na temat Klemensa. Za najwybitniejszego znawcę Klemensa i propagatora jego nauki uważany jest ks. prof. Franciszek Drączkowski (KUL), autor opracowań oraz promotor prac dyplomowych na temat teologa z Aleksandrii².

Koncepcja trzech Testamentów znaczy u Klemensa to, że zestawiał on dziedzictwo filozofów (Testament helleński) z dziedzictwem proroków (Testament hebrajski lub Stary Testament) i uważał, że oba prowadziły, każdy na swój sposób, do Testamentu chrześcijańskiego, czyli do Nowego Testamentu, który opiera się na Chrystusie. W *Stromatach* czytamy: „Oto zawieram z wami Nowe Przymierze (καινήν διαθήκην), nie takie, jakie zawarłem z wami (τοῖς πατράσιν) na górze Horeb. A więc Bóg zawarł z nami Nowe Przymierze. Przymierze helleńskie i judejskie były stare (παλαιά). My zaś w nowy sposób, trzeci z kolei, czcimy Go jako chrześcijanie. Jasno, jak sądzę, dał do poznania, że jeden i jedyny Bóg poznawany był przez Hellenów w sposób pogański, przez Judejczyków w sposób judejski, ale w sposób nowy i zgodny z Duchem Świętym dopiero przez nas”³.

¹ Klemens Aleksandryjski, *Kobierce*, t. 2, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska, Warszawa 1994, t. 1: *Bibliografia*, s. XLI-L (dalej: *Strom.*, JNP).

² Zob. J. Pałucki, *Ks. Franciszek Drączkowski, kierownik seminarium patrystycznego. Wykaz prac drukowanych*, w: J. Pałucki (red.), *Tysiąc imion Chrystusa*, Lublin: Polihymnia 1994, s. 20-27. Nowsze opracowanie: M. Wysocki, *Wykaz prac drukowanych ks. prof. dr hab. Franciszka Drączkowskiego*, *VoxP* 62 (2014), s. 45-52.

³ *Strom.* VI,41,6-7, JNP, t. 2, s. 135. Tekst grecki: Clément d’Alexandrie, *Les Stromates* (III), VI,41, 5-6, trad. P. Descourtieux, *SCh* 446 (1999), s. 144.

Poznanie Boga dokonywało się od wieków. Poznawali Go Hellenowie głównie poprzez rozważania rozumowe, co zaowocowało powstaniem filozofii. Poznawali Boga także Hebrajczycy⁴ poprzez nauczanie proroków. Oba rodzaje poznania stanowią dwa różne Przymierza: jedno z Hebrajczykami, drugie z Hellenami. Oba są dawne. Chrześcijanie posiadają głębsze poznanie Boga, ponieważ skorzystali z dorobku zarówno filozofów, jak i proroków, ponadto otrzymali naukę bezpośrednio od Chrystusa, dopełnioną przez Ducha Świętego. Oni są uczestnikami Nowego Przymierza.

Związek chrześcijaństwa z hellenizmem u Klemensa sygnalizują: Walter Völker w monografii *Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus* (Leipzig 1952), ks. Leopold Rzdokiewicz w pracy doktorskiej *Chrystus przepowiadany Hellenom w pismach Klemensa Aleksandryjskiego* (Lublin, 1991) oraz ks. Norbert Widok w pracy doktorskiej *Akomodacja misyjna w teorii i praktyce Klemensa Aleksandryjskiego* (Lublin, 1991). Stosunek Klemensa do kultury helleńskiej ukazany jest w artykułach: J. Szymusiak, *Klasycyzm Klemensa Aleksandryjskiego do filozofii według „Stromata”* [SThV 9 (1971), nr 1, s. 289-302]; J. Wojtczak, *Stosunek Klemensa Aleksandryjskiego do filozofii według „Stromata”* [SThV 9 (1971), nr 1, s. 263-288]; F. Drączkowski, *Chrześcijanizm wobec kultury i cywilizacji grecko-rzymskiej. Stanowisko Klemensa Aleksandryjskiego*, w: J. Śrutwa (red.), *Chrześcijanizm a życie publiczne w cesarstwie rzymskim III–IV wieku* (Lublin 1988, s. 33-61).

O pozytywnym nastawieniu Klemensa do kultury helleńskiej piszą w zasadzie wszyscy autorzy, którzy zajmują się tym teologiem, jednakże kwestia trzech Testamentów nie została jak dotąd opracowana w sposób szczegółowy. Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie tego zagadnienia na podstawie wypowiedzi Klemensa Aleksandryjskiego, z uwzględnieniem niektórych opracowań na temat tego autora.

1. PRZYGOTOWAWCZY CHARAKTER FILOZOFII GRECKIEJ

Klemens z Aleksandrii, zestawiając filozofię grecką z naukami proroków oraz z Ewangelią, podkreślał przygotowawczy charakter filozofii i wskazywał na jej różnicę w stosunku do nauki objawionej.

⁴ Rozróżniamy trzy nazwy: Izraelici, Hebrajczycy i Żydzi. Pierwsza jest najstarsza, drugiej używano szczególnie w Kanaan po wyjściu z Egiptu, a trzecia (*Ioudaioi*) przyjęła się w okresie niewoli babilońskiej. Klemens używa tych pojęć zamiennie.

FILOZOFIA JAKO EFEKT POSZUKIWANIA PRAWDY

Praca filozofów wpisuje się w odwieczne poszukiwanie Prawdy, jakie obserwuje się u wszystkich ludów. Klemens uważał, iż „można wykazać, że spośród wszystkich Hellenów i barbarzyńców, którzy tylko ubiegali się o Prawdę, jedni mają ją niemało, inni cząstkę, jeśli w ogóle cokolwiek z nauki o Prawdzie posiadają”⁵. Pełną Prawdę posiada Bóg i tylko ci ją posiadają, chociażby w części, którzy ku Niemu się zwracają. Klemens pisze: „Filozofia barbarzyńska i helleńska wieczną Prawdę rozerwała na części, które jednak nie należą do mitu o Dionizosie, lecz do nauki Bożej o Słowie wiecznie istniejącym. Kto natomiast porozrywane części znowu zestawi i połączy w jedno, ten będzie mógł, zapewniam was, śledzić bez obawy błędu pełne Słowo, to jest Prawdę”⁶.

Szkoły zarówno helleńskie, jak i te spoza strefy greckiej i rzymskiej zdobywają poznanie cząstkowe, natomiast ten, kto zwróci się do odwiecznego Logosu, pozna pełnię Prawdy. Określenie „barbarzyńcy” (βάρβαροι) jest rażące dla polskiego czytelnika, ma ono bowiem zdecydowanie negatywne znaczenie. W starożytności wyraz ten oznaczał ludzi spoza kręgu helleńskiego i łacińskiego; było to określenie lekko pejoratywne w tym sensie, że oznaczało ludzi mało wykształconych, mniej ucywilizowanych. Terminem „barbarzyńcy” św. Paweł określił mieszkańców Malty, którzy udzielili rozbitkom pomocy, wśród nich znajdował się⁷ Apostoł. W naszych czasach w podobnym znaczeniu mówi się o ludziach z „trzeciego świata”, czyli z krajów rozwijających się, będących poza strefą europejską i amerykańską.

Wysiłki poznawcze podejmowane na różne sposoby powinny prowadzić do pełni Prawdy. Klemens pisze: „Filozofia jest, według nas, współprzyczyną i czynnikiem współdziałającym w chwytaniu Prawdy, jako że jest ona poszukiwaniem Prawdy. Możemy więc uznać ją za wstępne przygotowanie dla gnostyka, nie traktując jednak współprzyczyny jako przyczyny, ani też czynnika jedynie współdziałającego jako decydującego. Ogólnie nie traktujemy filozofii jako czegoś, bez czego nie można się obejść”⁸.

Tak oto Klemens, o którym wiadomo, że pozytywnie oceniał filozofię helleńską, daleki jest od jej przeceniania. Podkreśla on, że filozofia może się okazać pomocna w poznawaniu Prawdy, ale sama nie jest Prawdą ani nie prowadzi automatycznie do pełni Prawdy. Termin „gnostyk” odnosi się u Klemensa nie do kogoś, kto należy

⁵ Strom. I,57,1, JNP, t. 1, s. 43, tekst grecki: Clément d'Alexandrie, *Les Stromates* (I), trad. M. Caster, Sch 30 (1951), s. 91. Por. Clemens von Alexandrien, *Die Teppiche*, hrsg. O. Staehlin, Berlin 1939.

⁶ Strom. I,57,6, JNP, t. 1, s. 44; Sch 30, s. 92.

⁷ Dz 28,2: „Tubyłcy okazali nam niespotykaną zyczliwość” (οἱ βάρβαροι παρεῖχον οὐ τὴν τυχοῦσαν φιλανθρωπίαν ἡμῖν). Podobnie przełożono to zdanie na łacinę: „Barbari vero praestabant non modicam humanitatem nobis”. Być może myśl Apostoła jest taka: pomimo że tubyłcy byli ludźmi prostymi, okazali nam wielką zyczliwość.

⁸ Strom. I,98,1, JNP, t. 1, s. 72; Sch 30, s. 122.

do którejś z sekt gnostyckich, lecz ma on znaczenie pozytywne. Gnostyk to dojrzały chrześcijanin, przyjaciel Boga lub święty⁹. W ten sposób można powiedzieć, że Klemens relatywizuje znaczenie nauk helleńskich, a mimo to usiłuje dostrzec w nich Boże działanie. W pierwszym *Stromacie* czytamy: „Jeśli powiadają, że Hellenowie przez czysty przypadek głosili pewne elementy prawdziwej filozofii, to jednak ten przypadek można uznać za wyraz Bożego zarządu światem [...]. Gdyby ktoś utrzymywał, że Hellenowie mają tylko rozum naturalny, to możemy odpowiedzieć, że znamy tylko jedynego Stworzyciela natury”¹⁰.

Zbieżność niektórych tez helleńskich z nauką Biblii jest dostrzegalna. Jeśli jest to – rozumowo biorąc – dzieło przypadku, to tym przypadkiem może kierować Bóg. Jeśli twierdzenia Greków są zbieżne z nauką chrześcijańską dzięki pracy ich naturalnego rozumu, to tym lepiej dla ich rozumu i natury, wszak rozum i natura są dziełem Boga. Tak więc w tym, co wydaje się przypadkowe lub naturalne, w rzeczywistości może się przejawiać Boże działanie.

Klemens podkreśla, że poznanie Boga, jakie osiągnęli filozofowie, jest bardzo ograniczone: „Jeśli więc Grecy przyjęli pewne przebłyski Słowa (*ἐναύσματα τοῦ λόγου*) i głosili jakąś niewielką część prawdy, to świadczy, że siła tej prawdy nie była ukryta. Z drugiej jednak strony okazali się słabi, ponieważ nie osiągnęli celu”¹¹. Wiedza o Bogu, którą zdobyli filozofowie, była cząstkowa i zawierała wiele błędów; miała charakter przygotowawczy na przyjęcie pełnej Prawdy w Chrystusie.

HEBRAJSKI WPŁYW NA FILOZOFIĘ HELLEŃSKĄ

Klemens z Aleksandrii, podobnie jak inni uczeni chrześcijańscy, dostrzegając podobieństwa pomiędzy nauką Biblii a poglądami greckich filozofów, brał pod uwagę możliwość zapożyczenia: „Tak zwani mędrcy helleńscy są nieco późniejsi od czasów Mojżesza. Na razie należy rozważyć charakter ich filozofii; wygląda on na hebrajski i operuje zagadką. Ot choćby to, że chętnie stosowali zwięzłość stylu właściwą dla napomnień etycznych oraz dla nich najużyteczniejszą”¹².

Czasy Mojżesza (wiek XIII przed Chr.) są rzeczywiście wcześniejsze od filozofii klasycznej, która rozwinęła się szczególnie w IV wieku przed Chr., poczynając

⁹ J. Grzywaczewski, *Prayer of God's Friend according to Clement of Alexandria*, Lublin: Polihymnia 2012, s. 26: „Clement presented the image of a mature Christian (*Gnostic*) as a person of higher knowledge of God's Revelation and of deep spirituality [...]. When he says *Gnostic*, he means a friend of God, a perfect Christian and a charismatic. Gnostic is somebody who is pure of heart and perfect in faith and love”.

¹⁰ Strom. I,94,2, JNP, t. 1, s. 68; Sch 30, s. 119.

¹¹ Klemens Aleksandryjski, *Zachęta Greków*, 74,7, tłum. J. Sołowianiuk, PSP XLIV (1988), s. 173, tekst grecki: Clément d'Alexandrie, *Le Protreptique*, trad. C. Mondésert, Sch 2 (1949), s. 140 (dalej: Prot.).

¹² Strom. I,60,1, JNP, t. 1, s. 45; Sch 30, s. 94.

od Sokratesa (469–399), Platona (427–347) i Arystotelesa (384–322). Jednakże w Helladzie już od VII wieku działali różnego rodzaju mędrzy, tacy jak: Bias z Prieny, Pittakos z Mityleny czy Solon z Aten. Wiadomo, że wypowiadali się oni w sposób prosty, w formie sentencji, w czym można by się dopatrywać podobieństwa do prostych pod względem literackim wypowiedzi z Biblii. Jednakże u myślicieli z VII–VI wieku, takich jak: Tales, Pitagoras, Heraklit, Anaksymander czy Anaksymenes widzimy styl zupełnie różny od biblijnego¹³.

Pogląd, jakoby filozofowie zaczerpnęli swą naukę od proroków, pojawił się w Aleksandrii. Przekład Biblii hebrajskiej na język grecki, dokonany około 280 roku (*Septuaginta*)¹⁴, rozbudził zainteresowanie Greków religią i kulturą hebrajską¹⁵. Na wspólne elementy w Biblii i naukach greckich wskazywał Filon Aleksandryjski¹⁶. Klemens był pod jego wpływem, gdy chodzi o stosunek do kultury helleńskiej¹⁷. On również starał się ukazywać elementy wspólne w Biblii oraz w filozofii i poezji helleńskiej. Wiadomo, że przy takim założeniu trudno uniknąć uproszczeń, a z podobieństwa większego czy mniejszego nie zawsze wynika wzajemna zależność czy zapożyczenie.

Klemens podzielał pogląd, zgodnie z którym „filozof Platon niejedno z prawodawstwa Mojżeszowego zaczerpnął ku swemu pożytkowi”¹⁸. Według niego „Mojżesz był żywym Prawem prowadzonym przez Logos”¹⁹, dlatego może on być uznany nie tylko za twórcę Prawa Izraela, ale również za model i wzór dla wszystkich prawodawców, gdyż „wypracował dobry urząd państwowy, który polega na szlachetnym wychowywaniu ludzi we wspólnocie”²⁰. Ta wspólnota opierała się na wierze w Boga Jahwe.

¹³ W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 1, Warszawa: PWN 1978, s. 20-30.

¹⁴ G. Dorival, *La traduction de la Torah en grec grec*, w: *La Bible d'Alexandrie. Le Pentateuch*, dir. Ch. Dogniez, M. Hall, Paris: Cerf 2001, s. 34: „Prenant appui sur la *Lettre d'Aristée*, qui parle d'une lecture de la Loi devant les Juifs d'Alexandrie, puis d'une lecture devant le roi, N. Collins date la première cérémonie du 28 ou 29 décembre 281, la seconde du printemps 280”. Gdy chodzi o króla, o którym tu mowa, to uczeni podają dwie możliwości: albo był to Ptolomeusz I Lagos, albo Ptolomeusz II Filadelfos.

¹⁵ Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, XII,1-15, tłum. E. Dąbrowski, Warszawa: Rytm 1979, s. 561-571.

¹⁶ Zob. Philon d' Aleksandrie, *De vita Moysi*, II,25-44, za: www.earlyjewishwritings.com/text/philos/book25html [dostęp: 15.03.2016].

¹⁷ C. Mondésert, *Clément d'Alexandrie*, Paris: Edition Montaigne 1944, s. 163: „Parmi tous les auteurs dont Clément a subi l'influence, Philon est bien celui auquel on a toujours contribué la part la plus considérable”.

¹⁸ Strom. I,165,1, JNP, t. 1, s. 113; SCh 30, s. 164.

¹⁹ Strom. I,167,3, JNP, t. 1, s. 115; SCh 30, s. 166. Por. Strom. I,170,2, JNP, t. 1, s. 117: „Prawo zostało dane od Boga za pośrednictwem Mojżesza” (SCh 30, s. 168). Por. Strom. II,20,1, JNP, t. 1, s. 141: „Prawie wszystkie idee przeniósł – jak się zdaje – do Hellenów wielki Mojżesz”; tekst grecki: Clément d'Alexandrie, *Les Stromates* (II), trad. C. Mondésert, SCh 38 (1954), s. 48.

²⁰ Strom. I,168,1, JNP, t. 1, s. 115; SCh 30, s. 166.

Platon podjął próbę naszkicowania modelu życia społecznego, przy czym „jego państwo przypomina jakiś wielki klasztor, kryminał, obóz koncentracyjny albo państwo totalitarne”²¹. Od Mojżesza pochodzi Pięcioksiąg, który zawiera wiele przepisów regulujących życie religijne i społeczne w Izraela na podstawie wiary w Boga oraz Dekalogu (Wj 20,1-21). Na pewno w dziele *Państwo* oraz księgach praw *Nomoi* można by znaleźć zasady w jakimś stopniu podobne do tych, które znajdują się w Prawie Mojżeszowym, jednakże kontekst, w jakim działali obaj mężowie, jest zupełnie różny: Mojżesz występował jako prorok i przywódca religijny, podczas gdy Platon pracował jako myśliciel interesujący się polityką. Prawda, że w dziełach Platona można znaleźć elementy podobne do nauki zawartej w Biblii.

W drugim *Stromacie* czytamy: „Filozof Platon, stawiając szczęście jako ostateczny cel, mówi, że ono jest stanem podobieństwa do Boga, o ile to tylko możliwe. W ten sposób, być może, doszedł on do tego samego wniosku co Prawo [...]. Prawo mówi: «Idźcie za Panem, waszym Bogiem, i przestrzegajcie moich przykazań» (Pwt 13,5). Rzecz Pan: «Bądźcie miłosierni i litościwi jak Ojciec wasz niebieski miłosierny jest» (Łk 6,36)”²².

Zdanie Platona, do którego nawiązuje Klemens, brzmi: „Teodorze, zło musi istnieć na świecie jako opozycja dobra, jest ono odległe od dróg bogów w niebie. My zaś mamy uciekać od nas samych do nich; wznosić się do nich, to znaczy stawać się jak oni świętymi, sprawiedliwymi i prawdziwymi. Prawda jest taka: Bóg jest sprawiedliwy i ten spośród ludzi staje się do niego podobny, kto jest najbardziej sprawiedliwy. Mądrością jest wiedzieć o tym”²³.

Platon mówi o potrzebie upodobnienia się do bogów poprzez sprawiedliwe postępowanie; wzywa do odrywania się od rzeczywistości doczesnej, aby wznosić się ku bogom i stawiać się podobnym do nich. Używa wprawdzie liczby mnogiej, ale też i pojedynczej: mówi o bogach i o Bogu. Księga Powtórzonego Prawa nawołuje do pójścia za Panem poprzez zachowanie przykazań. Chrystus w Ewangelii wzywa do upodobnienia się do Boga przez czyny miłosierdzia. Trudno by wykazać, że powyższa refleksja Platona powstała pod wpływem Księgi Powtórzonego Prawa, jednakże treść wykazuje zbieżność z nauką Biblii zarówno Starego, jak i Nowego Testamentu: kto przestrzega przykazań, ten idzie za Panem, ten zbliża się do Niego lub ku Niemu się wznosi. To właśnie jest prawdziwa mądrość.

Uzupełnieniem hipotezy o podobieństwie nauk filozofów do nauki Mojżesza, którą przytoczyliśmy powyżej, może być następująca wypowiedź: „Podobnie jak ukradziona przez Prometeusza iskierka ognia, jeśli jest rozpalona w sposób właściwy, służy jako światło, tak samo w filozofii, choć wykradzonej, tkwi ślad

²¹ Platon, *Państwo z dodatkiem siedmiu ksiąg praw*, t. 1, tłum. i wstęp W. Witwicki, Warszawa: PWN 1958; *Wstęp*, s. 15, w: tamże: „Jednostki ludzkie są dla instytucji [...]. Stąd projekt surowej, ścisłej cenzury, stosowania kłamstwa w polityce i przymusu nawet w życiu najbardziej prywatnym”.

²² Strom. II,100,3, JNP, t. 1, s. 196; Sch 38, s. 111.

²³ Plato, *Theaetetus*, 176, w: *The Dialogues of Plato*, Vol. 4, ed. B. Jowett, za: oll.libertyfund.org/titles/786, tłum. własne [dostęp: 12.03.2016].

mądrości Bożej i impuls w stronę Boga. Z łatwością mogą być nazwani złodziejami i rozbójnikami filozofowie helleńscy, którzy przed przyjściem na świat Pana od hebrajskich proroków przejęli pewne elementy prawdy i nawet ich dobrze nie rozumiejąc, przywłaszczyli je sobie jako własne nauki²⁴.

Określenie filozofów mianem „złodziei i rozbójników” jest aluzją do wypowiedzi Chrystusa, którą Klemens cytuje i komentuje: „Powiadają, że jest napisane: «Wszyscy, którzy przyszli na świat przed przybyciem Pana, są tylko złodziejami i rozbójnikami» (J 10,8). Przez «wszystkich» rozumie się tych, którzy przyszli na świat przed Wcieleniem Logosu. Co prawda, jest to zbyt uogólniające ujęcie²⁵. Klemens, jak widać, nie jest skłonny, aby rozumieć te stwierdzenia dosłownie. Nawet, gdyby przyjąć, że filozofowie przechwycili, podobnie jak mityczny bohater Prometeusz, niektóre elementy z Bożej nauki i uznali je za własne, to w gruncie rzeczy nie zrobili źle, gdyż w ten sposób zdobyli choćby część Bożej mądrości, która potem mogła im posłużyć do poznania nauki Logosu wcielonego, czyli Ewangelii. Tego rodzaju „złodziejstwo” można by nazwać *felix culpa*. Klemens przyznaje, że wykradziona prorokom iskierka stanowiła dla Greków impuls w stronę Boga.

Współcześni uczeni nie przyjmują teorii zapożyczenia. Zdaniem G. Realego „zhellenizowani Żydzi aleksandryjscy twierdzili, że filozofia grecka wywodzi się z zawartych w Biblii nauk Mojżesza i proroków. Później sami Grecy uznali te tezy za wiarygodne. Neopitagorejczyk Numenius napisze, że Platon jest Mojżeszem mówiącym po attycku²⁶. Takie poglądy były popularne w Aleksandrii²⁷, zapewne głównie w środowiskach żydowskich, ale na pewno i niektórzy spośród Greków przychylali się ku nim.

G. Reale stwierdza, że nie ma żadnych dowodów na to, by uczeni greccy korzystali z orientalnych ksiąg mądrościowych, w tym hebrajskich, a „jest faktem historycznie dowiedzionym, że ludy wschodnie, z którymi się Grecy zetknęli, posiadały przekonania religijne, mity teologiczne i kosmologiczne, ale nie miały nauki filozoficznej w prawdziwym tego słowa znaczeniu. To znaczy, mieli ni mniej, ni więcej jak tylko to, co posiadali Grecy, zanim stworzyli filozofię. Nawet gdyby przyjąć, że ludy wschodnie, z którymi Grecy się zetknęli, posiadały doktryny filozoficzne, trudno byłoby wyjaśnić, w jaki sposób mogłyby one przedostać się na grunt grecki²⁸.

²⁴ Strom. I,87,2, JNP, t. 1, s. 63; Sch 30, s. 113.

²⁵ Strom. I,81,1, JNP, t. 1, s. 59; Sch 30, s. 109.

²⁶ G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 1, tłum. I. Zieliński, Lublin: Wydawnictwo KUL 1994, s. 37-38.

²⁷ M. Simon, A. Benoit, *Le Judaïsme et le Christianisme antique d'Antiochus Ephiphane à Constantin*, Paris 1968, s. 73: „Platon, disciple inconscient de Moïse, c'est l'axiome fondamentale de la pensée judéo-alexandrine”.

²⁸ G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, s. 39.

Pisarze greccy nie znali języków orientalnych, w tym hebrajskiego, i nigdzie nie wymieniali nazwiska autorów z Bliskiego Wschodu²⁹, nie cytowali Mojżesza ani któregośkolwiek z proroków. Prawda, że Grecy sięgali do wynalazków innych narodów, takich jak: Fenicjanie, Babilończycy, Chaldejczycy czy Egipcjanie, o czym Klemens pisze w pierwszym *Stromacie*³⁰. Bardziej szczegółowo omawia to zagadnienie współczesny uczyony A. Pichot³¹. Podobieństwa, jakie można dostrzec pomiędzy obu tradycjami – grecką i żydowską – stanowią punkt wyjścia dla różnego rodzaju hipotez, do których odwołuje się Klemens.

Można zrozumieć, że wykazywanie elementów wspólnych dla tradycji helleńskiej i hebrajskiej mogło ułatwiać ludziom pochodzenia greckiego zrozumienie i przyjęcie głoszonej im Ewangelii. W tym sensie filozofia, czy nawet poezja grecka, odgrywały rolę podobną do tej, jaką pełniły księgi Starego Testamentu w środowiskach żydowskich. W takim znaczeniu mówi Klemens o Testamencie helleńskim oraz o Testamencie żydowskim (hebrajskim). Taka metoda miała znaczenie duszpasterskie.

FILOZOFIA JAKO DAR OD BOGA DLA HELLENÓW

Ogólnie mówiąc, Klemens z Aleksandrii zakładał, że „nic z tego, co jest, nie mogłoby istnieć, gdyby Bóg tego nie chciał, a jeśli chce, to i filozofia pochodzi od Boga”³². Gdy zastanawiał się głębiej nad jej pochodzeniem, dopuszczał myśl o tym, że „pewne siły, które zstąpiły z góry, natchnęły całą filozofię helleńską. Dlatego jeśli nie ogarnia ona Prawdy w całym jej ogromie, to jednak toruje drogę do prawdziwie królewskiego nauczania, nakłaniając do roztropności, urabiając charakter według modelu z góry przyjętego, czyniąc coraz bardziej podatnym na przyjęcie Prawdy tego, kto wierzy w Opatrzność (πρόνοιαν)”³³.

Filozofia w takim ujęciu może pochodzić z natchnienia Bożego, oczywiście nie każde jej twierdzenie. Celem filozofii jest kształtowanie człowieka według z góry przyjętego modelu, czyli od Boga, a to kształcenie prowadzi do poznania pełnej Prawdy, objawiającej się ludziom według planu Bożej Opatrzności.

Gdy Klemens mówi o filozofii, ma na myśli nie tyle treść nauczania filozofów, ile formację umysłową. Jest to swego rodzaju ćwiczenie czy trening umysłu: „Przy tego rodzaju ćwiczeniach naukowych dusza ulega oczyszczeniu z wrażeń zmysłowych i tak żywym rozpała się ogniem, że kiedyś zdoła dojrzeć wyraźnie prawdę”³⁴.

²⁹ J. Burnet, *Early Grek Philosophy*, London: A. and C. Black 1930, § X, cyt. za: G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, s. 40.

³⁰ Strom. I,57,1–87, 6, JNP, t. 1, s. 43-63 ; SCh 30, s. 91-113.

³¹ A. Pichot, *La naissance de la science*, t. 2, *Grèce présocratique*, Paris: Folio 1991, s. 19-57.

³² Strom. VI,156,4, JNP, t. 2, s. 207; SCh 446, s. 374.

³³ Strom. I,80,6, JNP, t. 1, s. 59; SCh 30, s. 108.

³⁴ Strom. I,33,2, JNP, t. 1, s. 25; SCh 30, s. 70.

Jak wiadomo, Ojcowie Kościoła byli w stanie dokonywać bardzo wnikliwej analizy nauczania Biblii, gdyż posiadali wykształcenie helleńskie.

W Starym i Nowym Testamencie Bóg działa bezpośrednio, a w filozofii pośrednio, ale to działanie ma podobne znaczenie, dlatego Klemens kontynuuje: „Wstępne wychowanie helleńskie razem z samą filozofią zdaje się przybywać od Boga do ludzi nie w sposób bezpośrednio zamierzony, lecz taki, w jaki deszcze padają i na ziemię urodzają, i na gnojowisko, i na domy mieszkalne”³⁵. Filozofia może być uznana za dar od Boga w znaczeniu ogólnym; może inspirować do dobra, ale sama w sobie nie jest jakąś formą objawienia, można nawet w niej znaleźć „gnojowisko”, czyli różnego rodzaju błędy.

Ważnym argumentem za uznaniem wartości helleńskich nauk w aspekcie religijnym było dla Klemensa wystąpienie św. Pawła w Atenach: „Że prawdziwość pewnych poglądów głoszonych przez Hellenów znajduje poświadczenie w Piśmie Świętym, można stąd wnioskować: Paweł tak się wyraził na Areopagu: «Widzę, że jesteście bardzo pobożni, zwiedzając bowiem wasze miejsca kultu, zauważyłem miejsca kultowe, znalazłem ołtarz z napisem ‘Bogu Nieznanemu’. Tego więc Boga, którego nie znając, czcicie, ja wam zwiastuję»”³⁶. Przytoczywszy dość duży fragment przemówienia Pawła (Dz 17,22-28), Klemens kontynuuje: „Jak z tego wynika, za pomocą poetyckiej wypowiedzi z dzieła Aratosa *O zjawiskach niebieskich* wyraża Apostoł aprobatę dla trafnych sformułowań Hellenów i daje do zrozumienia, że pod postacią «boga nieznanego» czczą Boga Stwórcę i że powinni Go przyjąć i poznać w pełni z pośrednictwem Syna”³⁷.

Łatwo zauważyć, że Paweł posłużył się tą samą metodą co św. Piotr w dniu Zesłania Ducha Świętego. Przemówienie Piotra zbudowane jest na cytatach ze Starego Testamentu, gdyż skierowane było, szczególnie w pierwszej części, do ludzi pochodzenia żydowskiego. Piotr starał się wyjaśnić, że to, co głosi, było zapowiedziane przez proroków i spełniło się w osobie Jezusa Chrystusa. Liczba nawróconych sięgnęła trzech tysięcy ludzi (Dz 2,41), chociaż – jak się wydaje – ma ona charakter symboliczny; znaczy: dużo³⁸.

Paweł, działając podobnie, nawiązał do literatury greckiej, która była bliska słuchaczom, i na podstawie wybranego fragmentu kierował do słuchaczy zachętę, aby poznali Boga, o którym nauczali helleńscy uczeni, oraz jego Syna, który powstał z martwych. Efekt wystąpienia Pawła był mniejszy niż Piotra, ale nie pozostał bez skutku. Autor *Dziejów Apostolskich* tak kończy opis spotkania na Areopagu: „Paweł ich opuścił. Niektórzy jednak przyłączyli się do niego i uwierzyli. Wśród

³⁵ Strom. I,37,1, JNP, t. 1, s. 27; SCh 30, s. 73.

³⁶ Strom. I,91,1-3, JNP, t. 1, s. 66; SCh 30, s. 118.

³⁷ Strom. I,91,5, JNP, t. 1, s. 67; SCh 30, s. 119.

³⁸ Ch. L'Épitanier, *Le livre des Actes*, Paris 1994, s. 37: „C'est par un simple constat numérique que Luc nous fait juge de l'efficacité de la parole annoncée et reçue: environs trois mille nouveau baptisés, s'ajoutant aux cent vingt du chapitre précédent, forment avec eux désormais la communauté de Jérusalem”.

nich Dionizy Areopagita i kobieta imieniem Damaris, a z nimi inni” (Dz 17,34). Z historii wiemy, że podobnie jak nie wszyscy Żydzi uznali Chrystusa jako Mesjasza, pomimo że byli przygotowani na Jego przyjście przez Stary Testament, tak nie wszyscy Grecy uwierzyli w Chrystusa, pomimo że nauki filozoficzne ułatwiały im poznanie Boga prawdziwego oraz Wcielenie Logosu.

Liczne rozważania Klemensa nad naukami helleńskimi, a szczególnie nad filozofią, prowadzą do wniosku, że nauki greckie mogą być uznane za dar Boga dla Greków, mający im ułatwić zbliżenie się do Chrystusa i zrozumienie nauki zawartej w Nowym Testamencie.

2. NAUKA PROROKÓW I FILOZOFÓW W BOŻYCH PLANACH

Klemens wielokrotnie podkreślał, że chociaż helleński sposób poznania Boga różni się od żydowskiego, to jednak jednym i drugim sposobem posługuje się ten sam Bóg, ale nie w ten sam sposób, wiedza helleńska ma bowiem charakter teoretyczny i przygotowawczy, podczas gdy „święte księgi i mądre prawa są najkrótszymi drogami do zbawienia (σωτηρίας)”³⁹. Są one dopełnieniem ksiąg greckich i żydowskich.

BOSKIE POCHODZENIE TESTAMENTU HEBRAJSKIEGO I HELLEŃSKIEGO

Mając na myśli znaczenie dziedzictwa hebrajskiego oraz helleńskiego w Bożych planach, Klemens pisał: „Ponadto wykazałeś, że ten sam Bóg jest sprawcą obydwu Przymierzy (ἀμφοῖν διαθήκαιν), On, który również dał Hellenom filozofię helleńską, dzięki której Wszechmocny czczony jest i przez nich”⁴⁰. Chodzi tu o Przymierze helleńskie oraz żydowskie, które miały za zadanie prowadzić, każde na swój sposób, do Przymierza chrześcijańskiego. Zaimiek „on” na początku zdania odnosi się do św. Piotra, do którego autor odwoływał się powyżej, cytując księgę apokryficzną „Kerygma Petri”.

Klemens dostrzegł daleko idące podobieństwo pomiędzy prorokami a filozofami. Pisał: „Jak bowiem Bóg chciał zbawić Judejczyków, dając im proroków, tak również najwybitniejszych Hellenów oddzielił od ludzi pospolitych w ten sposób,

³⁹ Prot. 77,1, PSP XLIV (1988), s. 174; SCh 2 (1949), s. 143.

⁴⁰ Strom. VI,42,1, JNP, t. 2, s. 135; SCh 446, s. 146.

że wyniósł ich na proroków dla własnego kraju, w jego przemawiających języku, o ile tylko byli w stanie przyjąć dobroczynność Bożą⁴¹.

Filozofowie greccy byli wybrani spośród ludu jako najlepsi, aby przyjmowali natchnienie od Boga (τοῦ θεοῦ εὐεργεσίαν) i pouczali swych kompatriotów, podobnie jak prorocy w Izraelu. Funkcja filozofa, podobnie jak proroka, oznacza wyniesienie ponad poziom ludzi przeciętnych. Dobroczynne natchnienie, zarówno prorockie, jak i filozoficzne, udzielane było nie przypadkowo, lecz we właściwym czasie, stosownie do Bożych planów. To, że niektórzy nie zrobili należytego użytku ze znajomości treści filozoficznych, jakie posiadli, nie przekreśla znaczenia samej filozofii: „Nie jest dziełem zła filozofia, która czyni ludzi zacnymi i cnotliwymi. Pozostaje więc uznać, że filozofia pochodzi od Boga, którego jedynym działaniem jest czynić dobro. A wszystko, co Bóg daje, dobrze jest dawane i dobrze przyjmowane. Istotnie, uprawianie filozofii nie jest dostępne dla ludzi złych. A jeśli użyczona została filozofia najlepszym z Hellenów, jasne jest, skąd pochodzi ten dar⁴².”

Pisząc te słowa, Klemens miał zapewne na myśli najwybitniejszych filozofów, jak: Platon, Sokrates czy Arystoteles, którzy byli powszechnie uważani za ludzi sprawiedliwych. Można przypuszczać, że nie wszyscy oddający się studiom filozoficznym odznaczyli się wielkimi cnotami moralnymi. Pan Bóg działa na różne sposoby, aby pomóc ludziom wydobyć się ze zła i zachęcić do czynienia dobra: „Niekiedy Moc (Boża) tchnie coś w myśli i obliczenia ludzi, wzmacnia ich siłę umysłu i zaostrza zdolność postrzegania, dodając zachęty w postaci zuchwałej odwagi ich poszukiwaniom i czynom [...]. A sposób pomagania najwyraźniej się ujawnił za pośrednictwem obu Testamentów⁴³. Czyli Bóg wspierał zarówno Żydów, jak i Hellenów w poznawaniu prawdy oraz dawał jednym i drugim natchnienie do odpowiedniego postępowania. Klemens dostrzegał, że zarówno wśród Hebrajczyków, jak i Hellenów nie wszyscy w jednakowym stopniu korzystali z boskich natchnień, w obu narodach byli bowiem ludzie dalecy od sprawiedliwości.

NAUKA PROROKÓW I FILOZOFÓW JAKO WSTĘP DO EWANGELII

Klemens z Aleksandrii, podobnie jak inni autorzy chrześcijańscy, traktował Testament hebrajski oraz Testament helleński jako przygotowanie do Nowego Testamentu. Pisał: „Jak obecnie przybywa we właściwym czasie nauka Ewangelii, tak samo we właściwym czasie zostało udzielone Prawo (νόμος) i zesłani prorocy barbarzyńcom, Hellenom zaś filozofia, przygotowująca ich uszy do wysłuchania nauki⁴⁴. W oryginale nie ma słowa „Ewangelia”, ale jego dodanie wy-

⁴¹ Strom. VI,42,3, JNP, t. 2, s. 135; SCh 446, s. 146.

⁴² Strom. VI,159,6-8, JNP, t. 2, s. 209; SCh 446, s. 378.

⁴³ Strom. VI,161,3.5, JNP, t. 2, s. 210-211; SCh 446, s. 382.

⁴⁴ Strom. VI,44,1, JNP, t. 2, s. 136; SCh 446, s. 148.

daje się uzasadnione⁴⁵, ponieważ poprzedni wyraz „nauka” (κῆρυγμα) w tradycji chrześcijańskiej oznacza głoszenie Ewangelii⁴⁶. Przez Prawo Klemens rozumie Stary Testament, a gdy mówi o prorokach zesłanych barbarzyńcom, ma na myśli Hebrajczyków (Judejczyków). Obie tradycje nie pojawiły się w historii przypadkowo, lecz w odpowiednim czasie; obie miały służyć Ewangelii przyniesionej przez Chrystusa. W tym sensie filozofia, podobnie jak Stary Testament, wpisuje się w historię zbawienia.

Klemens podkreślał związek filozofii z osobą Chrystusa, Jego dziełem oraz nauczaniem: „Choć istnieje jedna tylko Prawda, a różne bywają metody prowadzące wspólnie do jej badania, lecz znaleźć Prawdę można tylko za pośrednictwem Syna [...]. Jedna jest tylko Prawda, ta naczelna i nienaruszalna, to jest ta, której uczymy się od Syna Bożego”⁴⁷.

Klemens stawia Chrystusa w centrum poznania, a wszystko inne ocenia w stosunku do Niego: ten rodzaj filozofii jest użyteczny, który pomaga w poznaniu Syna Bożego; konsekwentnie, jeśli jest jakiś rodzaj filozofii, który by w takim poznaniu nie pomagał, to należy go uznać za niepożyteczny. *De facto*, zdaniem Klemensa, filozofia okazała się przydatna Hellenom: „Przed przyjściem na świat Pana filozofia była niezbędna dla Hellenów, aby ich prowadzić ku sprawiedliwości. Teraz natomiast przydaje się do tego, aby ich prowadzić ku bojaźni Bożej. Stanowi więc wstępne przygotowanie do wiary dla tych umysłów, które pragną ją zdobyć poprzez dowody [...]. Być może, że filozofia została dana Hellenom bezpośrednio i celowo, zanim jeszcze ich Pan powołał. Bo przecież ona prowadziła żywioł helleński do Chrystusa, podobnie jak Prawo prowadziło do Niego Hebrajczyków. A więc filozofia pełni funkcję przygotowawczą, toruje drogę temu, którego Chrystus doprowadza do doskonałości”⁴⁸.

Klemens zestawia nauki Greków, głównie filozofię, ze Starym Testamentem. Celem obu źródeł poznania było prowadzenie ludzi do Chrystusa; oba źródła miały charakter przygotowawczy. Klemens dodaje: „Bóg jest sprawcą wszelkiego dobra, w jednym przypadku bezpośrednio i pierwszoplanowo, jak w odniesieniu do Starego i Nowego Testamentu, w innych pośrednio i przez następstwa, jak w zastosowaniu do filozofii”⁴⁹.

Jak widać, Klemens podkreśla podobieństwa pomiędzy filozofią a nauką Biblii, ale dostrzega też różnice. Podobieństwem jest to, że oba źródła poznania pochodzą od Boga, a różnicę stanowi to, że nie w ten sam sposób: Stary Testament, podobnie

⁴⁵ Tak przekłada to zadanie również tłumacz francuski: „De même que l’annonce de l’Évangile est venue de nos jours au bon moment”.

⁴⁶ G. Jaśkiewicz, *Keryks-kerygma w mowach Grzegorza z Nazjanzu*, Siedlce 2003, s. 46: „Nauczanie jako kerygmat jest tożsame u Ojców Kościoła z głoszeniem Ewangelii najpierw przed Chrystusa, a potem przez Apostołów, a wreszcie przez ich następców”.

⁴⁷ Strom. I,97,2,4, JNP, t. 1, s. 71; Sch 30, s. 122-123.

⁴⁸ Strom. I,28,1 i 3-4, JNP, t. 1, s. 20; Sch 30, s. 65.

⁴⁹ Strom. I,28,2, JNP, t. 1, s. 20; Sch 30, s. 65.

jak Nowy, pochodzi od Boga w sposób bezpośredni i pierwszoplanowy, podczas gdy filozofia pochodzi od Boga w sposób pośredni i ma ona znaczenie drugorzędne lub wspomagające.

Klemens precyzuje znaczenie Starego i Nowego Testamentu w celu ich odróżnienia od filozofii: „To Bóg jedyny za pośrednictwem Syna wyposażył nas w dwa Testamenty, dwa z nazwy i czasu, jedność wszelako stanowiące pod względem siły oddziaływania, jeden Stary, drugi Nowy (ἢ δε παλαιά, ἢ δε καινή), dane zgodnie z ekonomią Bożą, przy uwzględnieniu różnicy epok i rozwoju”⁵⁰.

Mówiąc o Testamentach, Klemens używa wyrazu διαθήκη. Twierdzi, że Stary i Nowy Testament pochodzą od tego samego Boga, ale za pośrednictwem Syna, odwiecznego Słowa (Logosu), który działa odwiecznie w historii zbawienia. Klemens podkreślał, że filozofia i Prawo Izraela znajdują dopełnienie w dziele i nauczaniu Chrystusa: „Słusznie więc Judejczykom zostało przydzielone Prawo (Ἰουδαίσις νόμος), Hellenom zaś filozofia (Ἑλληνιστι φιλοσοφία) aż do przyjścia Pana (παρουσίας). Odtąd zaś trwa powszechne powoływanie w poczet wybranego ludu sprawiedliwości, zgodnie z nauką wynikającą z wiary, która jednoczy za pośrednictwem jednego Pana, jedyne Boga i Hellenów, i barbarzyńców, co więcej, całego rodzaju ludzkiego”⁵¹.

Przez termin παρουσίας Klemens rozumie pierwsze przyjście Pana, czyli to, które zapoczątkowało nową erę, a więc ustanowienie nowego ludu, czyli Kościoła. Do tego ludu powołani są wszyscy: Hellenowie, Żydzi i inne ludy. W tym sensie Prawo, które było wyłącznie własnością Hebrajczyków, zaczyna służyć całej ludzkości, także i filozofia, początkowo dana Hellenom, po przyjściu Pana ma służyć wszystkim ludziom. Powyższe stwierdzenie Klemens wyjaśniał następująco: „Oto łączą się wychowankowie kultury helleńskiej z wychowankami prawa judejskiego w jedną społeczność zbawianego ludu, jako wyznawcy jednej wiary. Nie są to trzy ludy oddzielone czasem tak, że trzeba by przyjąć trzy natury odrębne, lecz przez jednego Pana wychowane, ale (są to ludy) będące pod działaniem słowa Pana jedyne”⁵².

Słowo „kultura” nie wyraża w pełni myśli autora, gdyż w języku greckim jest tu użyte określenie Ἑλληνικῆς παιδείας, chodzi zatem nie o kulturę helleńską w szerokim znaczeniu, lecz o *paideę*, czyli o grecki program nauczania i wychowania, który należy, oczywiście, do kultury helleńskiej. *Paideia* helleńska obejmowała liczne dziedziny wiedzy i miała prowadzić do formacji człowieka w dziedzinie intelektualnej oraz moralnej. Wiadomo, że Klemens aprobował ogólne założenia greckiej *paidei* i starał się je zaadaptować na użytek chrześcijański⁵³.

⁵⁰ Strom. II,29,2, JNP, t. 1, s. 148-149; SCh 38, s. 56.

⁵¹ Strom. VI,159,9, JNP, t. 2, s. 209; SCh 446, s. 378-380.

⁵² Strom. VI,42,2, JNP, t. 2, s. 135; SCh 446, s. 146.

⁵³ F. Drączkowski, *Qua paideia Clemens Alexandrinus imbutus appareat in animadvertenda falsa gnosi*, SCh 2 (1980), 37: „Omnes sciunt Clementem παιδείαν Graecam accepisse, eamque Tertium Testamentum nominavisse. Patet quidem Clementem multas sententias sumpsisse ex doctrina

Autor *Stromatów* mówi o wychowaniu przez Prawo (νομικῆς), ale nie dodaje „judejskie”, jednakże kontekst wskazuje, że to właśnie Prawo ma na myśli. Oba narody, helleński i judejski, przez wejście do Kościoła stały się jednym narodem chrześcijańskim. W tym znaczeniu są to wprawdzie trzy narody, ale ściśle ze sobą złączone, gdyż były prowadzone i wychowywane (παιδευομένων) przez pouczenia (ρήματα) tego samego Pana. Termin ῥῆμα znaczy słowo wypowiedziane przez Boga, jest ono odpowiednikiem hebrajskiego wyrazu *dabar*. To pojęcie występuje w Nowym Testamencie (Mt 27,14; Łk 7,1; Rz 10,18). Słowo „Pan” (κύριος) może, jak zwykle, oznaczać Boga Ojca i Stworzyciela, ale też często odnosi się do Syna.

Klemens podkreślał uniwersalny charakter działania Syna, na którego przyjście przygotowywano się przez nauki filozofów i proroków: „Naszym Wychowawcą jest Święty Bóg Jezus-Logos kierujący całą ludzkością. Jest to Bóg – Wychowawca kochający ludzi”⁵⁴. Logos jest święty, gdyż jest Bogiem. To jest bardzo ważne stwierdzenie, gdyż Klemens pisze pod koniec II wieku, czyli przed Soborem Nicejskim (325), który ogłosił równość Syna z Ojcem. Logos jest Wychowawcą wszystkich ludzi, Żydów, Greków, chrześcijan. Działa On w duchu miłości i jest On drogą do pełni poznania: „Obliczem Boga jest Logos, w którym Bóg się objawia i daje się poznać”⁵⁵.

Logos jest obliczem Boga (πρόσωπον θεοῦ ὁ λόγος), On objawia Ojca i uczy Prawdy tych, którzy jej szukają. On jest Boskim Pedagogiem, który działa w Kościele: „On da wam dobrą formację i będzie wam wykladał Słowo Boże. Jego Szkołą jest Kościół (διδασκαλεῖον ἢ ἐκκλησία), On sam jest jedynym Nauczycielem (διδάσκαλος)”⁵⁶. W ujęciu Klemensa filozofowie częściowo dostrzegają oblicze Boga, znacznie lepiej prorocy, ale najpełniej chrześcijanie⁵⁷, których mistrzem jest Jezus Chrystus, Boski Logos nauczający w Kościele.

Współcześni teologowie wskazują, że spotkanie Ewangelii z kulturą helleńską ułatwiło nadanie religii chrześcijańskiej charakteru uniwersalnego⁵⁸. Wiadomo,

Platonis, Aristotelis, Musonii, Philonis et aliorum auctorum antiquorum, de quorum influxu abunde referunt plura virorum opera”.

⁵⁴ Klemens Aleksandryjski, *Wychowawca* I,55, tłum. M. Szarmach, Toruń: Wydawnictwo UMK 2012, s. 50; tekst grecki: Clément d’Alexandrie, *Le Pédagogue* (I), trad. M. Harl, SCh 70 (1960), s. 210: ὁ δε ἡμέτερος παιδαγωγὸς ἅγιος θεὸς Ἰησοῦς, ὁ πάσης τῆς ἀνθρωπότητος καθηγεμὼν λόγος, ἀντὸς φιλόανθρωπος θεὸς ἐστὶ παιδαγωγὸς” (dalej: Péd.).

⁵⁵ Péd. I,57, s. 51; SCh 70, s. 212.

⁵⁶ Por. zapis w przypisie 54 Péd. III,98,1, s. 222, tekst grecki: Clément d’Alexandrie, *Le Pédagogue* (III), trad. C. Mondésert, Ch. Matray, SCh 70 (1970), s. 185. Tamże: „On jest dobrą wolą dobrego Ojca, prawdziwą Mądrością i świętością naszego poznania [...]. On troszczy się o nasze ciało i duszę, o całego człowieka, Jezus”.

⁵⁷ Strom. II,5,1, JNP, t. 1, s. 130; SCh 38, s. 48: „Filozofia więc barbarzyńska, której i my śladami idziemy, jest w swej istocie doskonała i prawdziwa”.

⁵⁸ W. Jaeger, *Le christianisme ancien et la paideia grecque*, Metz 1980, s. 13: „Ceci fut le moment décisif dans la rencontre des Grecs et des chrétiens. L’avenir du Christianisme comme religion universelle dépendit de cela”.

że nauki chrześcijańskie, jak: antropologia, etyka i teologia moralna⁵⁹ opierają się głównie na Biblii, ale sięgają także do tradycji grecko-rzymskich⁶⁰. Relację filozofii do teologii chrześcijańskiej trafnie ukazuje H. Pietras: „Filozofia prowadziła do Boga, a nawet dawała usprawiedliwienie; spotyka się ze Starym Testamentem jak dopływy tej samej rzeki. Pisma filozofów mają zresztą podobny charakter do pism świętych, i to nie tylko chrześcijańskich [...]. Filozofia jest odzwierciedleniem prawdy wiary. Prowadzi do prawdziwego poznania, przewyższającego nawet mądrość”⁶¹. Chodzi o mądrość w znaczeniu naturalnym, jednakże tego rodzaju mądrość, ubogacona przez Słowo Boże, prowadzi do mądrości w znaczeniu nadprzyrodzonym.

PODSUMOWANIE

Naszkieciliśmy ideę trzech Testamentów Klemensa Aleksandryjskiego. Są to Testament hebrajski, czyli Stary Testament, Testament helleński, czyli nauki Greków z filozofią na czele, oraz Testament chrześcijański, czyli Nowy Testament. Oryginalność tej idei polega na tym, że Klemens stawia obok siebie nauczanie proroków oraz nauczanie greckich mistrzów, a przy tym twierdzi, że oba rodzaje nauczania miały na celu prowadzenie ludzi do Nowego Testamentu. Testament hebrajski miał prowadzić Żydów do Chrystusa, a Testament grecki miał prowadzić Greków, czyli pogan, do Chrystusa. Testament hebrajski określa się jako Prawo, Testament grecki – jako filozofię. Przez filozofię Klemens rozumiał określone treści, ale przede wszystkim formację umysłową.

Klemens zaznacza, że chociaż Prawo i filozofia miały ten sam cel, to są też między nimi różnice. Prawo i nauka proroków pochodzą z natchnienia Bożego. Filozofia, a także inne nauki greckie, są wynikiem naturalnego wysiłku człowieka. Klemens dodaje, że rozum należy do natury człowieka, czyli pochodzi od Boga, dlatego pozornie czysto ludzki wysiłek poznawczy nie jest pozbawiony boskiej inspiracji. Jest to zatem dar Boga dany Hellenom, podobnie jak darem Boga udzielonym Hebrajczykom jest Prawo i przepowiadanie prorockie. Najważniejsze jest to, że zarówno Testament hebrajski, jak i Testament helleński znajdują dopełnienie w Ewangelii, czyli w Nowym Testamencie. Chrześcijanie przygotowani przez na-

⁵⁹ R.L. Fox, *Païens et Chrétiens. La religion et la vie religieuse dans l'Empire romain de la mort de Commode au Concile de Nicée*, trad. R. Alimi, M. Montabrut, E. Pailler, Toulouse 1997, s. 318: „Clément était profondément influencé par l'éthique de la philosophie stoïcienne. A ses préceptes modérés, il ajouta le réconfort de Dieu et de la Parole qui l'accompagne”.

⁶⁰ M. Fédou, *Les Pères de l'Église et la théologie chrétienne*, Paris 2013, s. 207: „L'anthropologie patristique s'est développée, dans une large mesure, au confluent de la source biblique et de l'héritage gréco-romain”.

⁶¹ H. Pietras, *Początki teologii Kościoła*, Kraków: WAM 2007, s. 131.

uczanie proroków oraz przez formację filozoficzną mogą lepiej zrozumieć naukę Chrystusa, aby skuteczniej ją głosić oraz wprowadzać w życie.

Idea trzech Testamentów Klemensa z Aleksandrii

Streszczenie

Artykuł przedstawia koncepcję trzech Testamentów Klemensa Aleksandryjskiego: Testament helleński (*diatheke tôn Hellenôn*), tj. filozofia, Testament hebrajski (*diatheke tôn Judaïôn*), tj. nauczanie proroków i Prawo, oraz Testament chrześcijański (*diatheke tôn christianôn*), tj. przepowiadanie Chrystusa wyjaśnione przez Apostołów, czyli Nowy Testament. Testamenty helleński i hebrajski były natchnione przez Boga, ale nie w tym samym stopniu. Prorocy przekazali czyste przesłanie Boga. Nauczanie filozofów zawierało elementy Prawdy, ale znajdowały się tam również czysto ludzkie idee. Pod pojęciem filozofii Klemens rozumie poznanie Prawdy na drodze intelektualnej oraz określoną sprawność lub formację umysłową. Filozofia może być pojmowana jako dar Boży dla Greków, podobnie jak Prawo było darem Bożym dla Żydów. Żydzi byli prowadzeni do Chrystusa przez Prawo i Proroków, Grecy – przez filozofię. Obydwa narody spotkały się w Kościele, tzn. w szkole Logosu. Znajomość prorocत्व uzdalnia Żydów do zaakceptowania Chrystusa jako Mesjasza, natomiast znajomość filozofii ułatwia Grekom rozumienie nauki i dzieła Chrystusa. W ten sposób Testament grecki i Testament hebrajski zostały dopełnione przez Nowy Testament.

Słowa kluczowe: Klemens z Aleksandrii, Testament hebrajski, Testament helleński, Testament chrześcijański.

The concept of the three Testaments by Clement of Alexandria

Summary

The article presents the concept of the three Testaments presented by Clement of Alexandria: the Greek or Hellenic Testament (*diatheke tôn Hellenôn*), i. e. philosophy; the Hebrew Testament (*diatheke tôn Judaïôn*), i.e. the teaching of the prophets and the Law; and the Christian Testament (*diatheke tôn christianôn*), i.e. the message of Christ explained by the apostles. Both the Greek Testament and the Hebrew Testament were inspired by God, but not in the same way. The prophets proclaimed the pure message of God. The teaching of the philosophers contains some elements of the Truth, but there are also purely human ideas. By philosophy, Clement understood also intellectual training. Philosophy can be considered as God's gift granted to the Greek, as the Law has to be considered as God's gift granted to the Jews. The Jewish people were led to Christ by the Law and the prophets; the Greek people were led to Christ by philosophy. Both nations meet in the Church, i.e. in the School of the Logos. The knowledge of prophesies enabled the Jewish people to accept

Christ as the Messiah. The philosophical training enabled the Greek people to understand and to analyse the message of Christ. In this way, the Greek Testament and the Hebrew Testament were completed by the Gospel, i.e. by the New Testament.

Keywords: The Hebrew Testament, the Hellenic Testament, the Christian Testament.

Die Idee der drei Testamente bei Klemens von Alexandrien

Zusammenfassung

Im Artikel wird das Konzept der drei Testamente von Klemens von Alexandrien dargestellt: das Griechische Testament (*diatheke tôn Hellenôn*) d.h. die Philosophie, das Hebräische Testament (*diatheke tôn Judaiôn*) d.h. Verkündigung der Propheten sowie das Recht, und das Christliche Testament (*diatheke tôn christianôn*) d.h. die Verkündigung Christi erläutert durch die Apostel. Sowohl das Griechische als auch das Hebräische Testament waren von Gott inspiriert, aber nicht im gleichen Maß. Die Propheten verkündigten die reine Botschaft Gottes. Die Lehre der Philosophen enthielt Elemente der Wahrheit, aber auch rein menschliche Ideen. Im Begriff der Philosophie erkennt Klemens auch die intellektuelle Erkenntnis an. Die Philosophie kann ein göttliches Geschenk für die Griechen sein, wie das Recht ein Geschenk Gottes für die Juden. Die Juden wurden durch das Recht und die Propheten zu Christus hingeführt, die Griechen aber – durch die Philosophie. Beide Völker kamen in der Kirche d.h. in der Schule des Logos zusammen. Die Kenntnis der Prophezeiungen befähigte die Juden zur Anerkennung Christi als den Messias, die Kenntnis der Philosophie befähigte die Griechen zum Verstehen und Analysieren der Botschaft Christi. Auf diese Weise wurden das Griechische Testament und das Hebräische Testament durch das Evangelium, d.h. durch das Neue Testament ergänzt.

Schlüsselworte: Klemens von Alexandrien, Hebräisches Testament, Griechisches Testament, Christliches Testament.

BIBLIOGRAFIA

TEKSTY ŹRÓDŁOWE

- Clément d'Alexandrie, *Les Stromates* (I), trad., M. Caster, SCh 30 (1951).
Clément d'Alexandrie, *Les Stromates* (II), trad. C. Mondésert, SCh 38 (1954).
Clément d'Alexandrie, *Les Stromates* (VI), trad. P. Descourtieux, SCh 446 (1999).
Clément d'Alexandrie, *Le Pédagogue* (I), trad. M. Harl, SCh 70 (1960).
Clément d'Alexandrie, *Le Pédagogue* (III), trad. C. Mondésert, Ch. Matray, SCh 70 (1970).

- Clément d'Alexandrie, *Le Protreptique*, trad. C. Mondésert, SCh 2 (1949).
Clemens von Alexandrien, *Die Teppiche*, hrsg. O. Staehlin, Berlin 1939.
Klemens Aleksandryjski, *Kobierce*, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska, Warszawa 1994, t. 1–2; t. 1: *Bibliografia*, s. XLI-L.
Klemens Aleksandryjski, *Wychowawca*, tłum. M. Szarmach, Toruń: Wydawnictwo UMK 2012.
Klemens Aleksandryjski, *Zachęta Greków*, tłum. J. Sołowianiuk, PSP XLIV (1988).
Flawiusz Józef, *Dawne dzieje Izraela*, tłum. E. Dąbrowski, Warszawa: Rytm 1979.
Philon d'Alexandrie, *De via Moysi*, II,25-44, za: www.earlyjewishwritings.com/text.philo/book25 [dostęp: 15.03.2016].
Plato, *Theaetetus*, w: *The Dialogues of Plato*, Vol. 4, ed. B. Jowett, za: oll.libertyfund.org/titles/786 [dostęp: 12.03.2016].
Platon, *Państwo z dodatkiem siedmiu ksiąg praw*, t. 1, tłum. i wstęp W. Witwicki, Warszawa: PWN 1958.

OPRACOWANIA

- Burnet J., *Early Grek Philosophy*, London: A.&C. Black 1930.
Dorival G., *La traduction de la Torah en grec grec*, w *La Bible d'Alexandrie. Le Pentateuch*, dir. Ch. Dogniez, M. Hall, Paris: Cerf 2001.
Drączkowski F., *Qua paideia Clemens Alexandrinus imbutus appareat in animadvertenda falsa gnosi*, SACH 2 (1980), s. 37-83.
Drączkowski F., *Chrześcijananie wobec kultury i cywilizacji grecko-rzymskiej. Stanowisko Klemensa Aleksandryjskiego*, w: J. Śrutwa (red.), *Chrześcijananie a życie publiczne w cesarstwie rzymskim III–IV wieku*, Lublin: Wydawnictwo KUL 1988, s. 33-61.
Épitanier Ch., *Le livre des Actes*, Paris 1994.
Fédou M., *Les Pères de l'Eglise et la théologie chrétienne*, Paris 2013.
Fox R.L., *Paiens et Chrétiens. La religion et la vie religieuse dans l'Empire romain de la mort de Commode au Concile de Nicée*, trad. R. Alimi, M. Montabrut, E. Pailler, Toulouse 1997.
Grzywaczewski J., *Prayer of God's Friend according to Clement of Alexandria*, Lublin: Polihymnia 2012.
Jaśkiewicz G., *Keryks-kerygma w mowach Grzegorza z Nazjanzu*, Siedlce 2003.
Jaeger W., *Le christianisme ancien et la paideia grecque*, Metz 1980.
Mondésert C., *Clément d'Alexandrie*, Paris: Edition Montaigne 1944.
Pałucki J., *Ks. Franciszek Drączkowski, kierownik seminarium patrystycznego. Wykaz prac drukowanych*, w: J. Pałucki (red.), *Tysiąc imion Chrystusa*, Lublin: Polihymnia 1994, ss. 20-27.
Pichot A., *La naissance de la science*, Vol. 2, *Grèce présocratique*, Paris: Folio 1991.
Pietras H., *Początki teologii Kościoła*, Kraków: WAM 2007.
Reale G., *Historia filozofii starożytnej*, t. 1, tłum. I. Zieliński, Lublin: Wydawnictwo KUL 1994.
Simon M., Benoit A., *Le Judaïsme et le Christianisme antique d'Antiochus Ephiphane à Constantin*, Paris 1968.

- Szymusiak J., *Klasycyzm Klemensa Aleksandryjskiego do filozofii według „Stromata”*, SThV 9 (1971), nr 1, s. 289-302.
- Tatarkiewicz W., *Historia filozofii*, t. 1, Warszawa: PWN 1978.
- Wysocki M., *Wykaz prac drukowanych ks. prof. dr hab. Franciszka Drączkowskiego*, VoxP 62 (2014), s. 45-52.
- Wojtczak J., *Stosunek Klemensa Aleksandryjskiego do filozofii według „Stromata”*, SThV 9 (1971), nr 1, s. 263-288.

